

ПІСЛЯОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

УДК 355.01(1–04):(4)

Микола Держалюк
(Київ)

ФОРМУВАННЯ КОРДОНІВ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ ЗА НАСЛІДКАМИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Висвітлюється формування кордонів країн ЦСЄ після Другої світової війни. Доводиться, що дане питання є доленосним в історії кожної нації, надзвичайно складним для вирішення, територіальні суперечності продовжують негативно позначатися й у XXI столітті.

Ключові слова: Друга світова війна, територіальні проблеми, кордони, національні меншини.

У боротьбі за досягнення суверенітету — природної умови існування та розвитку нації, держави й міждержавних союзів — визначальнішу роль відіграють міжнародні (сприятливе геополітичне становище, прихильність блоку держав, які домінують на світовій арені), аніж внутрішні фактори (наявність необхідного територіального, ресурсного і людського потенціалу, рівень консолідації еліти і нації). Забезпечення суверенітету, проведення кордонів і статусу територій постійно посідають центральне місце у міжнародних відносинах, визначають світовий та регіональний правопорядок. Ці одвічні складові світової політики належать до найскладніших проблем, справедливе вирішення й врегулювання яких не отримало повноцінної й всеохоплюючої розв'язки у минулому. Але з плином історичного часу з'являються додаткові перешкоди, вирішення яких ускладнюється. Неспроможність виробити прийнятні для багатьох країн світу і Європи принципи розв'язання спірних територіальних проблем, оптимізувати розподільчі лінії й сфери впливу, вгамувати великодержавницькі зазіхання і вирішити гострі суперечності світового й регіонального рівнів на компромісній і правовій основі стали причиною світових воєн у XX ст., чергового витку конфронтації у Європі у XXI столітті.

Штучно створені переможцями Першої світової війни у Європі «20-ть Ельзас-Лотарингій», як визнавав один із фундаторів Версальського правопорядку Ллойд Джордж, породили нестабільність, посилили гостроту міжнародних відносин на континенті, засвідчили про складність і нездатність справедливо врегулювати територіальні спори та у мирний спосіб вирішувати суперечності, а й спровокували Другу світову війну, продовжували нагнітати нестабільність та конфронтацію. У Центральній Європі не виявилось жодної держави, наголошував відомий мислитель післявоєнної Угорщини Іштван Бібо, яка не керувалася б територіальними претензіями. Незалежно від того, чи це були демократичні чи тоталітарні режими, усі вони виявилися у складі того чи іншого блоку країн «лише заради збереження чи розширення своєї території, що їй було обіцяно» відповідно чи демократичними, чи тоталітарними державами¹.

Все наростаюче протистояння між переможеними та переможцями Першої світової війни у міжвоєнній Європі упродовж 1939–1941 рр. увінчалось компромісом, виправленням несправедливих кордонів Версальської системи.

Співпраця Берліна-Лондона-Парижа-Риму-Москви дозволила країнам «Осі» на чолі з Німеччиною на травень 1941 року розрішити територіальні спори, забезпечити запровадження нового порядку у Європі, підготувати підґрунтя для спроб встановити світову гегемонію.

Німеччина та її союзниці упродовж 1938–1941 рр. добилися міжнародно-правовими механізмами від Антанти згоди на значний перегляд кордонів на свою користь. І хоча прирощення територій у ЦС Європі значною мірою відбулося у той час задля інтересів переважаючих автохтонних етносів, все ж питома вага національних менших у нових кордонах залишалася значною. Звичайно, міжнаціональна ситуація в країнах після збільшення їх територій, була не такою гострою, як це мало місце після Першої світової війни, коли новоутворені держави у Східній Європі стали багатонаціональними, а 17 млн. осіб в якості нацменшин опинилися за межами своїх держав. Через неспроможність поєднати інтереси нації, етнічні території з державними кордонами, проблема національного питання і державотворення залишалася вибухонебезпечною.

Підстав було достатньо, щоб визнати гостроту проблеми національних менших і оптимальніше її вирішити. Країни антинімецької коаліції визнавали наявність національної проблеми у ЦСЄ і погодилися шляхом компромісу на більш справедливіше розв'язання територіальних проблем, щоб знизити конфронтацію й стабілізувати становище в регіоні. Зокрема, територія й населення меншин складали у: Польщі відповідно до 30% та 40%, Румунії — понад 100% та біля 44% у Чехословаччині та Югославії титульні нації — чехи, серби — мали абсолютну меншість, відповідно

49% та понад 40%. Після перегляду кордонів союзницями країн «Осі» у 1938–1941 рр. (напередодні німецько-радянської війни) ступінь несправедливості й гостроти міжетнічних відносин дещо знизився у порівнянні з періодом після Першої світової війни.

У цій геополітичній грі Радянський Союз, зокрема, упродовж вересня 1939 — червня 1940 рр. також домігся переглянути на свою користь величезні території (понад 431 тис. кв. км з населенням 23 млн. осіб, починаючи від Баренцового і закінчуючи Чорним морями). Від Польщі до СРСР було повернуто Західну Білорусь, Волинь, Західну Україну загальною площею 196 тис. кв. км, з населенням близько 13 млн. осіб, серед них понад 7 млн. українців. Одна лише Західна Україна склала 88 тис. кв. км із населенням 8 млн. осіб². Від Фінляндії було відібрано 37 тис. кв. км (майже 10% її території), окуповано три країни Балтії (Литву, Латвію, Естонію) загальною площею понад 175 тис. кв. км; від Румунії — приєднано Північну Буковину і Бессарабію загальною площею 22,6 тис. кв. км. Загальна кількість прилученого населення склала тут 10 млн. осіб.

Переглядом кордонів у Європі у 1938–1941 рр. на користь Німеччини, Угорщини, СРСР, Болгарії за рахунок Австрії, Чехословаччини, Румунії, Польщі, Франції, Югославії та Греції зміцнювалися позиції кожної з антиверсальських країн. Їхній потенціал вирівнювався з Антантою, країнами-суперницями, що різко погіршувало безпеку всього континенту та світу. І хоча умови угод 1938–1941 рр. носили міжнародний характер і усіма сторонами виконувалися, проте саме вони стали предтечею Другої світової війни та німецько-радянської війни.

Вирішення територіальних спорів, перегляд кордонів, як правило, здійснювалися у насильницький спосіб, що часто завершувалося кривавими війнами. Політика умиротворення зазнавала цілковитої поразки. Так склалося і у середині ХХ ст.

Значні поступки країнам «Осі» та СРСР щодо виправлення кривдних кордонів на їхню користь й навіть ліквідація й розчленування суверенних держав упродовж 1938–1941 рр. з боку країн Антанти були продиктовані силою політики країн «Осі», коли їхні воєнні успіхи упродовж кінця 30-х рр. — середини 1943 р. домінували. Але на місце ліквідованого версальського світоустрою, колоніальної системи, що почала розпадатися, прийшов неоколоніалізм у вигляді нового порядку у Європі та у світі в цілому. Більшість територіальних змін на користь країн антиверсала, визначення статусу нових держав і кордонів, серед них і проголошених нових держав і встановлених нових кордонів у ЦСЄ вважалися можливими. Вичікувальну тактику можна сприймати як і прагнення оздоровити міжнародні відносини та усунути загрозу нової світової війни.

З початком німецько-радянської війни США, Британія консолідувалися з СРСР, спільні дії набули безкомпромісного характеру щодо країн «Осі», а позиція щодо спірних кордонів діаметрально змінилася. Країни Великої трійки відмежувалися і засудили мюнхенську політику, усі домовленості з країнами «Осі» щодо територіальних змін скасовувалися, сепаратні переговори унеможливлювалися, натомість визнавалося відновлення довоєнного статусу Австрії, Чехословаччини, Польщі, Франції, Югославії, Греції. Відтоді інтереси країн «Осі» та їх союзниць (Угорщини, Словаччини, Хорватії, Болгарії, Румунії), переглянуті напередодні кордони на їхню користь захищалися лише силами країн «Осі».

СРСР відмовився від угод з Німеччиною та її союзниць і більше не визнавав нових кордонів у Європі. На противагу пангерманській політиці Німеччини, що ліквідувала і цілковито підпорядковувала власним інтересам слов'янські держави — ЧСР, Польщу, Югославію, Болгарію, зміцнивши свої та союзників позиції, ослабивши вплив Москви у Центральній Європі, СРСР розгорнув активну панслов'янську політику. Ставка була зроблена на підтримку цих слов'янських держав. 30 липня 1941 р. було укладено радянсько-польську угоду про визнання Москвою Польської держави у кордонах до 1939 року. У липні 1941 р. відновилися дипломатичні відносини Москви з урядом ЧСР в еміграції. Активізувалися стосунки з емігрантськими колами всіх політичних спрямувань держав Європи, що стали жертвами країн «Осі». Підтримка національно-визвольної боротьби стала визначальною складовою політики СРСР щодо ЦСЄ.

Починаючи з осені 1941 р. країни Великої трійки активізували роботу щодо післявоєнного облаштування світу з метою забезпечення домінування позицій своїх та союзниць. Передбачалося відновлення повного суверенітету, територій, державного устрою окупованих, ліквідованих чи пригнічених держав. Натомість ігнорувалися національні інтереси країн ворожого табору, до них застосовувався принцип окупації, обмеження територій, прирощення за їхній рахунок союзних націй, покарання злочинців, підпорядкування їх своїм гегемоністським інтересам. Новий уряд Британії на чолі з У. Черчиллем ще у 1940 р. відмовився визнавати умови Мюнхену. У вересні 1941 р. Москва також заявила про невизнання Мюнхенської угоди та підтримку відновлення ЧСР у кордонах 1937 року. А 5 серпня 1942 р. уряд Британії повідомив уряд Чехословаччини про офіційне анулювання Мюнхенської угоди.

Урядова Комісія на чолі з В. Молотов 28 січня 1942 р. рекомендувала сформувати на західних кордонах СРСР дружні країни, через які отримати можливість здійснювати свій вплив на Центральну і Південно-Східну Європу. «В якості провідника свого впливу була рекомендована Чехословаччина»³. Для реалізації цієї стратегічної мети було розроблено

план щодо створення сильної чехословацької держави, встановлення з нею спільного кордону. Уже тоді обговорювалися питання відновлення державності Чехословаччини у кордонах 1937 р., повернення до її складу усіх земель, які за Мюнхеном відійшли до Німеччини, Угорщини та Польщі, виселення німців, угорців із Чехословаччини, а «якщо появиться і інша можливість, то прирізати до неї додаткові території». Створена 4 вересня 1943 р. при Наркоматі у закордонних справах Комісія з питань мирних договорів та післявоєнного облаштування та з питання перемир'я з перших кроків своєї діяльності вважала, що для СРСР вигідним є створення сильної Чехословаччини, досягнення з цією країною спільного кордону, адже населення її було проросійським і ця країна мала спільні з СРСР інтереси. Тому Чехословаччина «здатна бути важливим провідником «нашого впливу» у Центральній і Південно-Східній Європі»⁴. У Договорі про дружбу між СРСР та ЧСР, підписаному у Москві 12 грудня 1943 р. фіксувалося, що уряди обох держав ніколи не будуть втручатися у внутрішні справи одна одної і що СРСР визнавав ЧСР у кордонах станом на 1 січня 1938 року. Саме результати переговорів СРСР та ЧСР у Москві виявилися доленосними не тільки для чехословацької держави, а й для всієї Центрально-Східної Європи. Йшлося про відновлення ЧСР у кордонах 1937 р. та про передачу повернутих до ЧСР територій під юрисдикцію чехословацької влади з моменту їх визволення Червоною армією⁵. Згодом, у 1943 р. до таких же важливих союзників СРСР, як і ЧСР, було віднесено Югославію й Болгарію (канал зміцнення впливу на Балканах), а у 1944 р. й Польщу (канал поширення впливу на Німеччину і Прибалтику). Однак, через значні суперечки в лавах Великої трійки щодо цих держав, протиріччя між СРСР та польським і югославським урядами у Лондоні ці країни, хоч і посідали таке ж стратегічне місце в планах СРСР як і ЧСР, все ж на практиці їхня роль у планах Москви матеріалізувалася лише на завершальній стадії війни.

Тегеранська, Ялтинська, Потсдамська конференції глав держав антинімецької коаліції були вирішальними акціями, що забезпечили спільну перемогу країн Великої трійки над Німеччиною та Японією; торкалися глобальних проблем: майбутнього Німеччини, участі СРСР у війні проти Японії, утворення ООН, проведення нових державних кордонів країн, окупованих Німеччиною, Японією та їхніми країнами-союзницями, визначення неофіційних, але загальноновизнаних усіма сторонами демаркаційних ліній між сферами впливу союзників. На вирішення питання майбутнього усіх держав, їх кордонів впливали геополітичні, регіональні та блокові фактори, до якого табору держава належала, коли розірвала стосунки з Німеччиною. На стратегічному рівні все залежало від позиції СРСР та Великої Британії; на практичному — від взаємин і зобов'язань

між СРСР та конкретними державами у проміжку часу між груднем 1943 — вереснем 1944 років. До першочергових критеріїв належали значимість країни, її причетність до ліквідації держав, окупованих Німеччиною, чи проголошених самостійними в новому порядку Європи, ступінь її входження до коаліції країн «Осі», її вплив та значення для регіону і всієї Європи⁶.

Упродовж всієї війни СРСР та його західні союзники у територіальних питаннях тісно взаємодіяли: Сталін демонстрував прагнення відновити західні кордони СРСР відповідно до рішень 1939–1940 рр. (оволодіння країнами Балтії, далі по лінії Керзона з Польщею, з Північною Буковиною й Бессарабією з Румунією); поширити вплив СРСР у Центрально-Східній Європі (у Польщі, Східній Німеччині, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Болгарії, Югославії); укласти з цими державами двосторонні договори на користь СРСР. Західні союзники погоджувалися на ці територіальні прагнення Москви, аби лише вони узгоджувалися з урядами Польщі, Чехословаччини та Югославії, які діяли у Лондоні, всіляко надавали матеріально-технічну допомогу СРСР, але уникали від безпосередньої участі у війні в Європі проти країн «Осі» допоки у тих не вичерпався воєнний потенціал. Йдучи Москві на значні територіальні й геополітичні поступки і навіть тимчасові втрати на світовій арені, західні союзники отримали взамін за це найголовніше — вирішальний внесок СРСР у перемогу над Німеччиною і Японією.

Активна боротьба за національні та державницькі інтереси велася усіма країнами, яких торкнулася війна у різних якостях, особливо тими, що належали до німецького табору, зокрема Румунії та Угорщини. У квітні 1944 р. Радянський Союз висунув Румунії умови щодо підписання угоди про перемир'я, в яких кордони Румунії визнавалися станом на 22 червня 1941 р. (Бессарабія та Північна Буковина у складі СРСР), не визнавалася передача 30 серпня 1940 р. Північної Трансільванії від Румунії до Угорщини. Румунія мала розірвати союз з Німеччиною і оголосити їй війну. Упродовж травня–червня Бухарест лавірував: вів інтенсивні переговори з англо-американцями (Каїр, Анкара, Стокгольм), щоб їхні війська разом з СРСР окупували Румунію або хоча з частину її території. Відкриття Другого фронту перекреслили усі плани Румунії, антигітлерівська коаліція діяла спільно до розгрому країн «Осі» і переможного завершення війни. У цьому випадку Румунія почала інтенсивно торгуватися з радянською стороною, щоб досягти виводу німецьких військ з її території, щоб Москва визнала повернення Північної Трансільванії від Угорщини до Румунії, а доля Північної Буковини та Бессарабії вирішилася шляхом двосторонніх переговорів, щоб присутність Червоної армії в Румунії та її вихід із війни на бік країн Великої трійки не

спровокував громадянської війни, а радянські війська не втручалися у внутрішнє життя Румунії. Москва вичікувала допоки червоні війська не вступлять на територію Румунії. А тут ще й Туреччина 2 серпня раптово розірвала дипломатичні стосунки з Німеччиною. За цими подіями розпочався натиск радянської дипломатії: нависла небезпека втратити не тільки Північну Буковину, Бессарабію (СРСР) та Південну Добруджу, яка на початку вересня 1940 р. була передана до Болгарії, але й Північну Трансільванію та інші регіони країни. Король Міхай I вдався до рішучих дій: 23 серпня о 16-00 главу уряду І. Антонеску та інших впливових прихильників союзу з Німеччиною було заарештовано, новий уряд доручено сформувати К. Санатеску. О 18-00 король проголосив перемир'я, а о 22-00 у його радіозверненні інформувалося про: ліквідацію військово-фашистської диктатури в країні, відновлення конституції Румунії 1923 р., за якою влада короля була верховною, припинення війни проти країн Об'єднаних націй, наказано румунській армії приєднатися до союзників і визволити Північну Трансільванію від німецько-угорської окупації. Отримавши звістку про політичний поворот Румунії уряд СРСР підтвердив свої гарантії із запропонованих у квітні 1944 р. лише щодо повернення Північної Трансільванії до Румунії. Додавалося побажання, щоб румунська армія взяла участь у звільненні своєї батьківщини від німецько-фашистської окупації. 24 серпня король залишив Бухарест і виїхав в Карпати, де до кінця війни перебував в одній із своїх резиденцій під охороною радянських військ. 25 серпня Міхай I оголосив війну Німеччині. Того ж дня румунські війська перейшли тогочасний румунсько-угорський кордон. Вихід Румунії з війни застав Німеччину зненацька. Рішучі дії щодо ізоляції короля та нейтралізації його рішень не вдалися через швидкий наступ Червоної армії, яка 31 серпня вступила у Бухарест, посол Німеччини у Румунії Манфред фон Кілінгер у той же день застрелився. 7 вересня було підписано радянсько-румунську угоду про перемир'я, а наступного дня Румунія оголосила війну Угорщині, яка відмовилася виконувати ультиматум щодо повернення Північної Трансільванії до Румунії. 6 вересня дві румунські армії (1-а та 4-а) були підпорядковані командуванню 2-го Українського фронту і упродовж вересня і до 25 жовтня з тяжкими боями визволяли Трансільванію. Румунія у боях на боці Червоної армії за Трансільванію, частину Польщі та Чехословаччини втратила майже 170 тис. військових, але так і не була визнана Великою трійкою союзницею антигітлерівської коаліції, тим більше не набула статусу Чехословаччини, Польщі чи Югославії⁷.

Міжнародне становище іншого союзника Німеччини — Угорщини — у той час було вкрай несприятливим. Будапешт активно шукав міжнародного захисту своїх національних і державницьких інтересів, зокре-

ма: зберегти переглянуті у 1938–1941 рр. на користь Угорщини кордони із сусідніми державами — Чехословаччиною, Югославією, Румунією (завдання максимум). А коли цей варіант не вдавався, то добиватися утримати виключно угорські етнічні території (Південної Словаччини, притисянського краю в Закарпатті, Північної Трансільванії, північної Воєводини) у складі Угорської держави (завдання мінімум). Обидва угорські варіанти країнами Великої трійки та їхніми союзниками відхилялися. Над Угорщиною відновлювалися територіальні умови Версальської системи мирних договорів, зокрема Тріанонського договору від 4 червня 1920 р., на що вона так і не погодилася, тому продовжила активну війну проти СРСР до повної її окупації 4 квітня 1945 року.

У питаннях суверенітету, територій усіх країн Європи і світу, причетних до війни, та сфер впливу Велика трійка діяла на завершальному етапі війни надзвичайно злагоджено.

Важливу роль щодо майбутнього переходу Східної Європи до сфери впливу СРСР відіграв візит Прем'єр-міністра Великої Британії У. Черчилля та міністра закордонних справ цієї країни А. Ідена до Москви з 8 по 18 жовтня 1944 року. Під час обговорення між Й. Сталіним та У. Черчиллем ходу воєнних подій та подальшого співробітництва країн антинімецької коаліції було досягнуто компромісу щодо розподілу сфер впливу СРСР та західних союзників у Східній Європі. На початку обговорення питання щодо розподілу сфер на переговорах Сталіна — Черчилля усі країни Східної Європи не потрапляли цілковито до радянської зони. У першому варіанті радянський і західний вплив у країнах пропонувалося співвідносити у пропорціях як 50:50, починаючи від Польщі і закінчуючи Югославією. Успішний наступ Червоної армії на всіх фронтах від Балтійського до Чорного морів у другій половині 1944 р. забезпечив домінування СРСР у цій частині Європи. Основу рівня впливу склав воєнний фактор, чия армія визволяла країну, під переважаючий вплив тієї й країни вона переходила. Такий критерій поширювався на всі країни Східної Європи, які звільнялися від німецького порядку арміями Радянського Союзу. У підсумку Черчиллю прийшлося задовольнитися утриманням західної зони впливу лише у Греції.

Територіальні зміни у 17 країнах Східної Європи від Баренцового до Чорного морів відбулися виключно на користь СРСР, зокрема його західних республік — Росії, Литви, Латвії, Естонії, Білорусії та України за рахунок значних територій Фінляндії, Східної Пруссії (Німеччина), Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії. Процес передачі територій до СРСР посилювався у кінці Другої світової війни та після неї завдяки отриманій Москвою підтримці з боку західних союзників, стрімкому наступу Червоної армії восени 1944 — взимку 1945 рр., що матері-

алізувалося у двосторонніх договорах СРСР–ЧСР, СРСР–Румунії, СРСР–Польщі, СРСР–Угорщини, СРСР–Фінляндії, СРСР–Югославії, СРСР–Болгарії і набуло міжнародної фіксації у Паризьких мирних договорах з відповідними державами від 10 лютого 1947 р. та у подальших подібних міжнародних документах. Зазначеними угодами розв'язувалися важливі політичні питання, відновлювалися кордони усіх вищевказаних країн, у тому вигляді, в якому їх визначили країни Великої трійки. Чехословаччина, зокрема, 29 червня 1945 р. уклала договір з СРСР про передачу до його складу Підкарпатської Русі у кордонах, установлених 29 вересня 1938 року.

Під повний контроль СРСР потрапили 12 європейських країн площею понад 1,2 млн. кв. км із 120 млн. населенням. До складу СРСР відійшло понад 431 тис. кв. км територій з 23 млн. населенням. Значні прирощення територій та розширення сфер впливу СРСР відбулося й на Азійсько-Тихоокеанському просторі. Під вплив СРСР потрапило 4 азійські держави з понад 1 млрд. населення, значні території відійшли до СРСР від Японії.

Процес розширення територіальних володінь у Європі та Азії виявився позитивним явищем для трьох радянських республік — Росії, Білорусії та України. До РФ було приєднано території Фінляндії, Східної Пруссії, Кримський півострів у Європі; Південний Сахалін, Курильські острови в Азії, розширено зону її впливу в Азійсько-тихоокеанському регіоні. До Білорусії було приєднано Західну Білорусь з містом Брест-Литовським. Україна отримала Західну Україну, Закарпатську Україну, Північну Буковину, Південну Бессарабію. При цьому вона втратила Придністров'я (відійшло до Молдови) та Крим (повернуто після звільнення у 1944 р. до Росії). Литва задовольнила свої інтереси поверненням міста Вільнюс і всього району, що належали до Польщі.

Кордони після Другої світової війни на 70% повторилися за наслідками Першої світової війни, бо критерії їх визначення збігалися з тими, що були запроваджені у Версалі: покарання країн «Осі», їхніх союзниць за агресивну політику і розв'язану війну під час вирішення територіальних спорів і підтримка, компенсація країнам жертвам фашистської окупації та розчленування.

Територіальна проблема Польщі була найбільш гострою у відносинах між країнами анти«Осі» упродовж всієї війни. З одного боку, Польща була найбільшою країною у Східній Європі, розглядалася як жертва гітлерівської та сталінської агресії, кожна з країн анти«Осі» вважала її своєю союзницею. Плани Великої Британії (особливо) і США перетворити Польщу на вільну і суверенну державу, з відновленням східних кордонів далі на схід від «лінії Керзона» мали велику підтримку і переваги над домаганнями СРСР, щоб Польща відійшла до його сфери

інтересів, і цим самим не перетворити з неї нового ворога Москви як це мало місце у міжвоєнний період завдяки підтримці Великої Британії та Франції. На Ялтинській конференції третину переговорного часу країни Великої трійки присвятили питанням Польщі: досягненню компромісу між польськими урядами у Лондоні (підтримуваним англосаксами) та у Любліні (підтримуваним СРСР); формування кордонів повоєнної Польщі. У розвиток рішень Ялтинської та Потсдамської конференцій між СРСР та Польщею було укладено 17 серпня 1945 р. угоду про кордони. Завдяки остаточному компромісу між США, Британією та СРСР було зафіксовано, що східні кордони Польщі пройдуть по «лінії Керзона», встановленої у грудні 1919 р., з незначним відхиленням на користь Польщі. На півночі Східна Пруссія була поділена між СРСР (край Кенігсберга) та Польщею (південна частина Пруссії). З ініціативи Сталіна, західні кордони Польщі були переміщені на майже 200 км вглибину Німеччини на схід від річок Одер і Нейсе. Польща отримувала у своє володіння 524 км Балтійського узбережжя, землі Померанії та Сілезії. Такі значні територіальні компенсації за рахунок Німеччини не покривали територіальних втрат Польщі у порівнянні з довоєнним періодом через остаточне приєднання Західної України та Західної Білорусії, районів Вільнюса відповідно до України, Білорусії та Литви. Територія Польщі зменшилася з 338 тис. кв. км до 310 тис. кв. км., а населення з 35 млн. чол. до 24 млн. чол.⁸

Найбільші політичні і територіальні втрати понесли Німеччина, Угорщина та Італія. Кордони Німеччини, Австрії та Італії були визначені переможцями відразу після закінчення війни, а мирні договори з цими країнами відкладалися на невизначений термін. Німеччина на цей раз втратила 24% територій, які вона займала у 1936 р., не враховуючи територіальних втрат після Першої світової війни (17%). Упродовж вересня–жовтня 1949 р. на території Німеччини, поділеної на 4 окупаційні зони, було проголошено дві суверенні держави — ФРН (у складі трьох західних окупаційних зон) та НДР (у складі радянської окупаційної зони).

Над Угорщиною поновлювалися кордони, що існували станом на 31 грудня 1937 року. Обидва Віденські арбітражі 1938 та 1940 рр. визнавалися недійсними. Північна Воєводина поверталася до Югославії. Це означало для неї втрати до 75 відсотків територій та майже 60 відсотків населення країни. Нові кордони будуть зафіксовані у Парижі 10 лютого 1947 року.

Італія втратила всі колонії в Африці (Ефіопію, згодом Лівію, Еритрею, Сомалі), в Європі — анексовану у 1939 р. Албанію, які проголошувалися незалежними, ряд островів Греції, незначне виправлення

відбулося північно-західного кордону на користь Франції, портові центри на Адріатиці, зокрема північно-західну частину Трієсту, Фіуме (Рієка) та Істрію з прилеглими до цих міст територіями було передано до республік у складі СФРЮ⁹.

Договір про відновлення суверенітету та кордонів Австрійської Республіки було укладено 15 травня 1955 р. Австрія проголошувалася демократичною і нейтральною державою у кордонах до аншлюсу 11 березня 1938 року.

У цілковитому виграші опинилася Албанія, яка відповідно до Паризького мирного договору від 10 лютого 1947 р. з Італією здобула від неї незалежність, і отримала належну підтримку з боку соціалістичних країн (СРСР, Болгарії, СФРЮ), обрала курс на соціалістичне будівництво.

Зокрема, кожна із сусідніх з Угорщиною держав (Чехословаччина, Румунія, Югославія) та їхні союзники — СРСР, Велика Британія й США мовчазно сприймали ревізію кордонів на її користь до тих пір, поки новий порядок домінував у Європі і країни «Осі» на чолі з Німеччиною не вступили у війну проти СРСР. Після агресії керівники СРСР, Великої Британії та США зміцнили співпрацю задля розгрому країн «Осі», вирішували питання щодо облаштування післявоєнної Європи, насамперед про майбутнє Німеччини, Японії, їх союзників, країн-жертв нового порядку та облаштування кордонів у повоєнному світі уже не за домінуванням принципу справедливості, а з позицій захисту жертв агресії та покарання агресорів.

Зрозуміло, що переглянуті кордони на користь історичної Угорщини упродовж 2 листопада 1938 — 11 квітня 1941 рр., в результаті яких до її складу увійшли території 77,6 тис. кв. км з населенням 4,766 млн. осіб, і титульна нація у новій Угорщині складала 77–78%, а національні меншини відповідно — 22–23%¹⁰, до початку війни 1941 р. великими країнами, у тому числі й СРСР, сприймалися з розумінням, а після вступу Угорщини у війну проти СРСР на боці Німеччини, все це країни Великої трійки перекваліфікували на загарбання і анексію. Нові кордони Угорщини не визнавалися, всі ревізовані землі мали бути повернуті до сусідніх держав — Чехословаччини, Румунії та Югославії, що було зафіксовано на відповідних національному і міжнародному рівнях.

Кордони Чехословаччини, Югославії й Румунії, з одного боку, та Угорщини, з другого боку, відновлювалися на основі Версальської системи мирних договорів 1919–1920 років. До Чехословаччини поверталися території станом на 31 грудня 1937 р., серед них і Словаччина. Крім того, ще три населені пункти від Угорщини, суміжні з Чехословаччиною на Дунаї, передавалися до Чехословаччини. Югославія відновлювалася у довоєнних кордонах (6 республік та два краї). Від Угорщини поверталася

Воєводина й Західний Банат, райони Барані і Мура, анексовані Угорщиною у квітні 1941 р.; а також з Хорватією. Від Італії повертався край Косово, переданий у 1941 р. країнами «Осі» до Італії, приєднання у майбутньому до складу Югославії портових центрів на Адріатиці, зокрема північно-західної частини Трієста, Фіуме (Рієка) та Істрії з прилеглими до цих міст територіями. Від Угорщини до Румунії поверталася Північна Трансільванія й Східний Банат. Усі територіальні зміни проведені у 1938–1941 рр. на користь Угорщини відмінялися, території поверталися до цих трьох держав.

Встановлені за наслідками Другої світової війни кордони Угорщини були ще більш для неї несправедливими, ніж кордони після Першої світової війни. Угорщина завжди діяла проти відновлення таких кордонів, якими ігнорувався етнічний принцип, економічна доцільність та історичне право.

Сусідні з Угорщиною країни (Чехословаччина, Югославія як жертви агресії й розчленування Німеччиною, та Румунія, завдяки блискавичному виходу з війни на боці Німеччини та передачі значних територій до СРСР) отримали підтримку країн Великої трійки, насамперед СРСР і відновили свої довоєнні кордони.

Доля Карпатської України, яка історично входила до складу Угорського королівства, а упродовж 1919–1939 рр. належала до Чехословаччини, також була вирішена на користь СРСР. Керівництво ЧСР домоглося укласти з СРСР угоди (договір від 28 грудня 1943 р., угоду від 8 травня 1944 р.) про відновлення суверенітету і територіальної цілісності ЧСР у кордонах до Мюнхена. Але із визволенням цього краю Червоною армією, завдяки консолідованій підтримці місцевих українських русинів прагнення до возз'єднання з Україною у складі СРСР, рішучим дипломатичним діям уряду СРСР у кінці війни в Європі проблема Закарпаття була вирішена на користь його возз'єднання з УРСР. Угорщина у перемир'ї з СРСР від 20 січня 1945 р. відмовилася від претензій на територію Закарпатського краю, європейські держави — союзники СРСР згодні на возз'єднання Підкарпатської Русі з Україною. Підписаним у Москві Договором між СРСР і ЧСР від 29 червня 1945 р. була закладена правова основа возз'єднання Закарпатської України з Радянської Україною.

Стрімке просування Червоної армії восени 1944 р. на Балкани, завдяки блискавичному переходу Румунії й Болгарії на бік країн анти«Осі», забезпечило остаточну перевагу інтересів СРСР у всій Східній Європі — у Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Болгарії, Югославії, Албанії. Такий успішний прорив СРСР у Європу відбувся через пасивну роль США у такому розподілі сфер впливу та неспроможність однієї Британії протистояти цьому. Розподіл сфер впливу у Східній Європі був

продиктований успіхами Червоної армії. Західних союзників з кінця 1944 р. і до вересня 1945 р. турбували інші, більш вагомі питання, зокрема плани облаштування післявоєнної Німеччини, формування ООН, участі СРСР у розгромі Японії, врегулювання спірних питань у Західній Європі і на Далекому Сході, визначення нових західних і північних кордонів Польщі.

Виключний вплив на формування кордонів країн сателітів Німеччини мали воєнні успіхи Червоної армії восени 1944 р., а на їхнє територіальне наповнення рівень участі кожної з них у війні на боці країн «Осі», своєчасний вихід із війни, їхнє геополітичне значення для Москви та обставини переходу на бік антигітлерівської коаліції. Усі ці фактори впливали на характер і зміст підписаних СРСР відповідних угод про перемир'я із колишніми союзницями Німеччини: з Румунією 12 вересня, Фінляндією — 19 вересня, Болгарією — 26 жовтня 1944 року, Угорщиною — 20 січня 1945 року. Зазначеними угодами розв'язувалися важливі політичні питання, відновлювалися кордони усіх вищевказаних країн, у тому вигляді, в якому вони існували у довоєнний період.

Фактична передача країн Центрально-Східної Європи до сфери впливу СРСР, врегулювання територіальних питань у цій частині Європи на користь Радянського Союзу і союзниць антигітлерівської коаліції та визнання цього з боку країнами Великої трійки сталася ще до початку процесу підготовки до укладання Паризьких мирних договорів. На Потсдамській конференції (17 липня — 2 серпня 1945 р.) країнами Великої трійки було визнано ці дві доленосні події такими, що відбулися. На цій конференції було ухвалено рішення про підготовку до підписання мирних договорів з 5 країнами-сателітами Німеччини (Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією) та урегулювання ще невирішених територіальних питань. Договори про мир, що були підписані у Парижі 10 лютого 1947 р., остаточно закріпили міждержавні кордони на континенті.

Так, від Румунії до СРСР поверталися Бессарабія, Північна Буковина, передані йому у липні 1940 року від Румунії, які у часи війни поверталися до складу Румунії. У той же час Румунія реанексовувала Північну Трансильванію та Східний Банат, які з 30 серпня 1940 р. перебували у складі Угорщини.

Фінляндія підписала 19 вересня 1944 р. з Москвою перемир'я, умови якого були суворішими від умов перемир'я 1940 року. До СРСР перейшли території, повернуті Фінляндії угодою від 12 березня 1940 року. Підтверджувалося входження до СРСР ще з 1939 р. південної частини Карелії, а також райони м. Выборга на Ладозькому озері. Зросла присутність СРСР на островах Фінської затоки, а на самому півночі позба-

вила Фінляндію виходу до океану, анексувавши район Петсамо і встановивши спільний кордон між СРСР та Норвегією. Загалом від Фінляндії відійшло до СРСР 43,7 тис. кв. км території.

Болгарія як член Троїстого союзу і союзниця країн «Осі» у роки війни прийняла участь в окупаційній політиці Німеччини в Югославії та Греції, забезпечувала новий порядок на Балканському півострові. Завдяки приєднанню до Троїстого пакту 1 березня 1941 р. за допомогою Німеччини та Італії були переглянуті «дві національні катастрофи» Болгарії, породжені Версалем 27 листопада 1919 року. В італійсько-німецькому захопленні Югославії (6–18 квітня 1941 р.) та Греції (9–27 квітня 1941 р.) Болгарія брала участь в окупації цих обох країн, територія першої була поділена на 4 зони (італійську, німецьку, угорську і болгарську), а другої — на 3 зони (італійську, німецьку, болгарську). За активну участь у проведенні німецької політики на Балканах Болгарія отримала Південну Добруджу від Румунії, Вардарську Македонію і райони на західному кордоні від Югославії, Західну і Східну Фракцію та Піренейську Македонію від Греції.

З наближенням Червоної армії до Балкан аналогічно до Фінляндії та Румунії Болгарія розірвала дипломатичні відносини з Німеччиною, оголосила їй війну, залишила окуповані грецькі та югославські території. Кордони Болгарії відновлювалися станом на 1 січня 1941 року. Південна Добруджа залишалася у її складі, яка була передана їй від Румунії 7 вересня 1940 року. Всі прирощені у квітні–травні 1941 р. югославські та грецькі території Болгарія зобов'язувалася звільнити і повернути Югославії та Греції. Усі інші територіальні претензії між Болгарією та Грецією припинялися на взаємній основі. Болгарія відмовлялася від домагань на частину узбережжя Егейського моря та Західної Фракції, а Греція — відповідно від частини Східної Фракції. Болгарія посіла місце надійного партнера і провідника інтересів СРСР на Балканах в обох Протоках і на Чорному морі.

Югославія за те, що відмовилася від приєднання до Троїстого союзу, проголосила нейтралітет, обрала прозахідний і прорадянський курс у зовнішній політиці, через що у квітні 1941 р. була окупована і розчленована чотирма країнами «Осі» (Німеччиною, Італією, Болгарією, Угорщиною), а у часи війни продемонструвала велику волю у боротьбі за відновлення суверенітету й визволення від окупантів, тому за спільним рішенням країн Великої трійки уже на Тегеранській конференції Югославія відновлювалася як суверенна держава у довоєнних кордонах, що й відбулося 9 травня 1945 року.

Основним прагненням провідних, важливих і пасивних країн обох воюючих коаліцій у часи війни було зберегти і розширити свій геополітичний статус, переглянути і збільшити території власних держав та

союзниць, зміцнити життєвий простір, оволодіти якомога більшими територіальними, економічними та трудовими ресурсами за рахунок країн-суперниць. При вирішенні цих завдань хоча й до уваги бралися насамперед спірні території, домінування етнічного, історичного та географічного принципів, але велике місце посідали й рішення, які не мають під собою вагомих аргументів, окрім імперіалістичних зазіхань. Саме з цих причин Друга світова війна завершилася відновленням на 70% кордонів, встановлених після Першої світової війни. Саме у кордонотвірній діяльності чітко простежується панування права переможців над переможеними. Переможці Другої світової війни керувалися у відношенні до переможених переважно великодержавницькими інтересами, забезпечили для себе і своїх союзниць кордони, сфери впливу і статус з ігноруванням інтересів переможених. У питаннях територій принципи справедливості щодо етнічних, історичних, економічних та звичаєвих норм для переможених ігнорувалися. За правом переможця відновлювалися і формувалися кордони інших держав ЦС Європи, Африки та Азії.

Західні партнери зробили величезні поступки на користь СРСР за рахунок інших держав і народів, щоб у післявоєнному світі закріпити домінування позицій країн Великої трійки. СРСР зміцнив свій вплив у Європі за рахунок пересування кордонів у Східній Європі та розширення зони власної гегемонії у всій ЦС Європі. Подібним чином були зміцнені позиції його союзниць: Польщі, Чехословаччини, Румунії, Югославії і Болгарії за рахунок територій і титульних етносів Німеччини, Угорщини, Австрії, Італії.

Вибудований країнами Великої трійки у 1945 р. новий світовий порядок мав на меті «покласти край майбутнім війнам» і зберегти мир у майбутньому¹¹, в якому потенційні агресори зупинялися б на перших же кроках реалізації своїх планів. Хоча він є далеким від оптимального, у значній мірі повторює традиції формування міжнародних відносин переможцями над переможеними, все ж він виконав в основному свою місію.

Нинішня світова криза перманентна і постійно повторюється через несправедливість і тимчасовість міжнародного правопорядку, посилення тенденцій до його руйнації, перегляду підсумків Другої світової війни.

Підтверджується значна відмінність між західними та східними цінностями, що викристалізувалися у кінці ХХ століття. Якщо західна цивілізація спромоглася усвідомити хибність такої політики й планів, що призвели до повторної світової війни, подолати встановлений переможцями над переможеними у Другій світовій війні світового порядку, який попервах майже не відрізнявся від того, що мав місце після Першої світової війни, удосконалити під кінець ХХ ст. теорію міжнародних відносин і міжнародного права, усунути дискримінаційні положення та

прийняти для всіх рівні умови співіснування, то з боку СРСР, як і ряду окремих його східних партнерів, у цьому відношенні було зроблено дуже мало. Саме через неспроможність до реформування у Східній Європі, насамперед у Росії, на її просторі посилюються реваншистські прагнення, тенденції до відновлення положень старого світоустрою та насильницького перегляду кордонів.

В умовах тривалого і дуже складного процесу модифікації Версальської та Паризько-Вашингтонської систем світового порядку у ХХ ст., коли попередній світовий порядок уже відійшов, а формування нового ще не завершилося, людство, хоч і тимчасово, але випробовує на собі всі впливи нестійкого, суперечливого і небезпечного перехідного періоду. Однак, саме завдяки визначальному впливові й зрілості країн західної цивілізації є всі підстави очікувати, що у ХХІ ст. вдасться забезпечити домінування консолідуючих тенденцій у світі, завершити об'єднання європейського континенту на загальнолюдських цінностях, не допустити намірів окремих політичних режимів перешкодити завершенню формування сучасного світового правопорядку.

---

¹ *Бибо Иштван*. Нищета духа малых восточноевропейских государств // Иштван Бибо / Венгерский меридиан. — Будапешт. — 1991. — № 2. — С. 75.

² *Дюрозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів // Ж.-Б. Дюрозель // Пер. з франц. — К., — 1995. — С. 244; *Баран В.К., Токарський В.В.* Україна: західні землі: 1939–1941 р. / В.К. Баран, В.В. Токарський. — Л., 2009. — С. 38–39.

³ *Пушкаш А.И.* Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918–1945 // А.И. Пушкаш. — М. — Европа. — 2006. — С. 425.

⁴ Там само. — С. 425.

⁵ *Дюрозель Ж.-Б.* Назв. праця. — С. 348–349; *Пушкаш А.И.* Назв. праця. — С. 424.

⁶ Знать и помнить. Преступления фашизма в годы Великой Отечественной войны / Авт.-сост. Н.К. Петрова. — М., 2012. — С. 61.

⁷ Gosztonyi Peter. A roman «kiugras». A NID. Budapest. 1991. December. Probaszám. 33–39. old.

⁸ *Дюрозель Ж.-Б.* Назв. праця. — С. 391–392.

⁹ Там само. — С. 381, 431.

¹⁰ *Kovago L.* Nemzetisegek a mai Magyarországon. Вр., 1978, 8.old.; *Kocsis K.* — Kocsisné H.E. Magyarok a határainkon túl — a Karpath-medenceben. Вр., 1991, 25., 34–35.old.; Коротка історія Угорщини. — Ніредьхаза. — 1997. — С. 194–195.

¹¹ *Каган Роберт.* Супердержави не йдуть на пенсію / Роберт Каган. — К., 2014. — № 7–8. — С. 23.

Освещается формирование границ в странах Центрально-Восточной Европы после Второй мировой войны. Доказывается, что данный вопрос

является судьбоносным в истории каждой нации, чрезвычайно сложным для решения, территориальные противоречия продолжают отрицательно сказываться и в XXI столетии.

Ключевые слова: Вторая мировая война, территориальные проблемы, границы, национальные меньшинства.

The author covers a problem of state borders' formation in Central-and-Eastern Europe after World War II in the article. He also proves that the issue is decisive in every nation's history and is very complicated to solve, as territorial contradictions continue to show up negatively in the XXI-st century.

Keywords: II world war, territorial problems, state borders, national minorities (ethnic minorities, minority groups, minority nationalities).